

अनुसन्धान प्रस्ताव

गण्डकी प्रदेशमा कृषि क्षेत्रमा अनुदानको प्रवाहको प्रभावकारिता अध्ययन

प्रतिवेदन पेशकर्ता:

गण्डकी विश्वविद्यालय
पोखरा, कास्की, नेपाल

प्रतिवेदन बुझाइएको:

कृषि विकास निर्देशनालय
गण्डकी प्रदेश
पोखरा, नेपाल

जून, २०२४

कृषि विकास निर्देशनालय, गण्डकी प्रदेश, पोखरा, नेपालको आर्थिक सहयोगमा गरिएको

अनुसन्धान

विषय सूची

		पृष्ठ
अध्याय १:	परिचय	६-१३
१.१	परिचय	६
१.२	संधर्व सूची समिक्षा	७
१.३	अध्ययनका उद्देश्यहरू	११
१.४	अनुसन्धान विधिहरू	१२
१.५	अध्ययनका सीमितता	१३
अध्याय २:	परिणाम र विश्लेषण	१४ -३२
२.१	उत्तरदाता प्रोफाइल	१४
२.२	अनुदान र फार्म विशेषताहरू	१५
२.३	अनुदान र उत्पादन बीचको सम्बन्ध	१७
२.४	अनुदान र आय बीचको सम्बन्ध	२१
२.५	केन्द्रित सामूहिक छलफल	२३
२.५.१	उद्देश्य	२३
२.५.२	विधिहरू	२३
२.५.३	तथ्यांक संकलन	२६
२.५.४	तथ्यांक विश्लेषण	२६
२.५.४.१	कास्की जिल्लामा उठेका प्रमुख मुद्दाहरू	२७
२.५.४.२	स्यांगजा जिल्लामा उठेका प्रमुख मुद्दाहरू	२७
२.५.४.३	तनहुँ जिल्लामा उठेका प्रमुख मुद्दाहरू	२८
२.५.४.४	केन्द्रित सामूहिक छलफल सत्रहरूका मुख्य विषयवस्तुहरू	२९

अध्याय ३:	निष्कर्ष र प्रभावहरु	३३ -३९
३.१	निष्कर्ष	३३
३.२	निहितार्थ	३६
अनुसुचिहरु		४१ -५२

तालिकाहरूको सूची

	पृष्ठ
तालिका १ उत्तरदाताहरूको प्रोफाइल	१४
तालिका २ अनुदान र फार्म को विशेषताहरू	१५
तालिका ३ नगद र सामानहरूको लागि अनुदान वितरण	१६
तालिका ४ उत्पादन र विविधीकरणमा अनुदानको प्रभाव	१७
तालिका ५ अनुदान वितरण कार्यक्रम मार्फत उत्पादन बढाउने रणनीति	१८
तालिका ६ रणनीतिहरू सञ्चालन गर्न जिम्मेवार निकाय	१९
तालिका ७ अनुदान प्राप्तकर्ता द्वारा खेती गरिएको प्रमुख बाली	२०
तालिका ८ आम्दानीमा अनुदानको प्रभाव	२१

सार

यस अध्ययनले अनुदान वितरण, कृषि उत्पादकत्व, र किसानहरूले सामना गर्ने चुनौतीहरू बुझ्नमा केन्द्रित भएर नेपालको गण्डकी प्रदेशमा किसानहरूको आर्थिक प्रभावकारितामा कृषि अनुदानको प्रभावको जाँच गर्दछ। मिश्रित-विधिको दृष्टिकोण प्रयोग गरेर, अनुसन्धानले सामाजिक जनसांख्यिकीय विशेषताहरू, कृषि उत्पादन र आयमा अनुदानको प्रभाव, र अनुदान वितरण प्रणालीको किसान र सरकारी धारणाहरू विश्लेषण गर्दछ। कास्की, तनहुँ र स्याङ्जा जिल्लाका ७५ अनुदान लाभग्राहीको उद्देश्यमूलक नमूनामा आधारित उक्त अध्ययनले संरचित प्रश्नावली र केन्द्रित सामुहिक छलफलको प्रयोग गरेको छ। अनुदानहरूले कृषि उत्पादकत्वमा उल्लेख्य रूपमा बृद्धि गर्छ र वस्तु अनुदानमा बलियो जोड दिएर बाली विविधतालाई बढावा दिन्छ भन्ने निष्कर्षहरूले देखाउँछ।

किसानहरूले बजार समर्थन र सीप विकासको लागि प्राथमिकता व्यक्त गर्दै, कृषि उत्पादनलाई बलियो बनाउन अनुकूल अनुदान दृष्टिकोणको वकालत गर्छन्। यद्यपि, अध्ययनले कृषि अभ्यासहरूमा दीर्घकालीन दिगोपन र नवप्रवर्तनमा बाधा पुऱ्याउने प्रशासनिक असक्षमता र अनुदान निर्भरता पहिचान गर्दछ। सिफारिसहरूमा किसानहरूमा आत्मनिर्भरता प्रवर्द्धन गर्न सुधार, प्रशासनिक दक्षता सुधार, र कृषि पूर्वाधार र सामाजिक सुरक्षा बृद्धि गर्न लक्ष्य समर्थन समावेश छ। यी समस्याहरूलाई सम्बोधन गरेर नीतिनिर्माताहरूले गण्डकी प्रदेशमा थप लचिलो र उत्पादनशील कृषि क्षेत्रको विकास गरी दिगो आर्थिक वृद्धि र खाद्य सुरक्षामा योगदान पुऱ्याउन सक्छन्।

अध्याय १

परिचय

१.१ परिचय

नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (जीडीपी) मा कृषि क्षेत्रको योगदान औद्योगिक क्षेत्र (१२.९%) र सेवा क्षेत्र (६२.४%) को तुलनामा २४.६% हुने अनुमान गरिएको छ । सेवा क्षेत्रको बढ्दो योगदान र नेपालको अर्थतन्त्रका आधारस्तम्भ अर्थात् कृषि तथा औद्योगिक क्षेत्रको घट्दो योगदानले नेपालको दिगो आर्थिक वृद्धिको उतारलाई सङ्केत गर्नेछ। यस तर्कको पछाडिको आधारभूत धारणा दुईवटा छ अर्थात् पहिलो, कुनै पनि देशको समग्र आर्थिक गतिविधिको दिगोपन सामान्य उत्पादनशील क्षेत्रहरू जस्तै कृषि र औद्योगिक क्षेत्रहरूको वृद्धिमा निर्भर हुन्छ। दोस्रो, कृषि र औद्योगिक क्षेत्रहरू आफ्नो सम्भावित क्षमताको नजिक पुगिसकेपछि सेवा क्षेत्र कम जोखिममा पर्नेछ। थप रूपमा, नेपाल विश्वको सबैभन्दा कम विकसित देशहरू मध्ये एक हो, जहाँ ८०% भन्दा बढी जनसंख्या कृषि उत्पादनमा संलग्न छ र जनसङ्ख्याको दुई-पाँच भाग भन्दा बढी गरिबीको रेखामुनि बाँचिरहेका छन्। नेपालको कृषि क्षेत्रको तुलनात्मक रूपमा कमजोर प्रदर्शन मुख्यतया मानव निर्मित र प्राकृतिक प्रकोपहरू, गम्भीर जलवायु परिवर्तन, र सीमित भूमि/उत्पादन स्रोतहरूको कारणले गर्दा कम बाली उत्पादन र फसल पछिको हानिको कारण हो (Liu et al., 2023) ।

प्राथमिकता क्षेत्र भएकाले कृषि क्षेत्रले आर्थिक वर्ष २०२३/२४ मा कृषि तथा पशुपन्छी विकासका लागि अहिलेसम्मकै उच्च बजेट ५८ अर्ब ९८ करोड प्राप्त गरेको छ (Ministry of Finance, 2023) । कृषकका लागि अनुदानको विनियोजन र यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन नेपाल र विश्वव्यापी परिप्रेक्ष्यमा सरकार, कृषि व्यवसायी र आमजनताको चासोको विषय हो । यसैबीच, अनुदानको

दुरुपयोग भएको गुनासो आएपछि नेपाल सरकारले कृषि अनुदानको मोडललाई उत्पादनमा आधारित बनाउने घोषणा गरेको छ । नेपालमा कृषि क्षेत्रको उत्थानका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले राम्रो नियतका साथ अनुदान कार्यक्रम तर्जुमा गर्दै आए पनि अनुदान वितरण कार्यक्रमले अनुदानको अपेक्षित उद्देश्य पूरा गरेको छ कि छैन भन्ने कुरा कृषि व्यवसायीको दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिनुपर्छ । यस सन्दर्भमा गण्डकी प्रदेशमा अनुदानको आर्थिक प्रभावको मूल्याङ्कन गर्नु यस अध्ययनको मुख्य चासोको विषय हो । निम्न अनुसन्धान प्रश्नहरू सम्बोधन गर्न यो अध्ययन गरियो:

१. गण्डकी प्रदेशभित्रका व्यक्ति तथा संस्थालाई दिइने कृषि अनुदानले कृषि उत्पादन बढाउन प्रभावकारी साबित भएको छ ?
२. गण्डकी प्रदेश भित्रका व्यक्ति र संस्थाहरूलाई छुट्याइएको कृषि अनुदानले कृषि आम्दानी बढाउन प्रभावकारी साबित हुन्छ?
३. वर्तमान अनुदान वितरण प्रणालीमा के कस्ता चुनौतीहरू छन् र ती चुनौतीहरूलाई पार गर्न कस्ता रणनीतिहरू लागू गर्न आवश्यक छ?

१.२ सन्दर्भ सुची समिक्षा

अनुदानलाई सामाजिक वस्तु वा आर्थिक नीतिको प्रवर्द्धन गर्न सरकार वा कुनै सार्वजनिक उद्यमले व्यक्ति वा व्यवसायिक संस्थालाई प्रदान गर्ने विभिन्न प्रकारका प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष वित्तीय योगदानको रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ। आर्थिक सिद्धान्त भित्र, अनुदानहरू बजार विफलता र बाह्यताहरूको प्रतिरोध गर्न प्रयोग गरिन्छ, समग्र आर्थिक दक्षता बढाउने लक्ष्य सहित।

प्रो-सब्सिडी स्थितिहरूको लागि वकालत गर्ने अर्थशास्त्रीहरू भन्दछन् कि अनुदान मार्फत विशिष्ट उद्योगहरूलाई समर्थन गर्नु व्यवसायहरू र उनीहरूले सिर्जना गर्ने रोजगारहरू दिगो बनाउनको

लागि महत्त्वपूर्ण छ। मिश्रित अर्थतन्त्रको वकालत गर्नेहरूले तर्क गर्छन् कि आर्थिक दक्षता प्रवर्द्धन गर्दै, वस्तु र सेवाहरूको सामाजिक रूपमा इष्टतम प्रावधान प्राप्त गर्न अनुदानहरू जायज छन्। यसको विपरित, केही अर्थशास्त्रीहरूले स्वतन्त्र बजार दृष्टिकोणको वकालत गर्छन्, यो तर्क गर्दै कि बजारले व्यापारको अस्तित्व वा असफलता निर्धारण गर्नुपर्छ। यस परिप्रेक्ष्यमा, असफल व्यवसायहरूले थप प्रभावकारी र लाभदायक प्रयोगका लागि स्रोतहरू पुनः आवंटित गर्नुपर्छ, र त्यस्ता व्यवसायहरूलाई अनुदानहरू प्रदान गर्दा मात्र स्रोतहरूको असक्षम आवंटनलाई निरन्तरता दिन्छ (Team, 2024)।

Schwartz et al. (1995) ले तर्क गर्यो कि सरकारी गतिविधिको एक विस्तृत शृंखलामा अनुदान तत्वहरू समावेश हुन सक्छ, अनुदानहरूलाई निम्न सात कोटिहरूमा आधारित वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

- नगद अनुदान: उत्पादक वा उपभोक्ताहरूलाई प्रत्यक्ष सरकारी भुक्तानी।
- क्रेडिट सब्सिडीहरू: सरकारी ग्यारेन्टीहरू, उद्यमहरूलाई ब्याज अनुदान, वा नरम ऋण।
- कर सब्सिडीहरू: विशिष्ट कर दायित्वहरूको कटौती।
- इक्विटी सब्सिडी: सरकारी इक्विटी सहभागिता।
- इन-काइन्ड सब्सिडी: बजारभन्दा कम मूल्यमा वस्तु र सेवाहरूको सरकारी प्रावधान।
- प्रोक्योरमेन्ट सब्सिडी: सरकारले माथिको बजार मूल्यमा वस्तु र सेवाहरू खरिद गर्दछ।

- नियामक सब्सिडीहरू: सरकारी नियामक कार्यहरू मार्फत निहित भुक्तानीहरू जसले बजार मूल्य वा पहुँचलाई परिवर्तन गर्दछ।

Kampungu र Feng (2013) ले राजस्व बढाउने अनुदान, उत्पादन लागत घटाउने अनुदान, र उत्पादन वा इनपुटमा नजोडिएका अनुदानहरूको रूपमा तिनीहरूको प्रभावको आधारमा अनुदानहरूको वर्गीकरण प्रस्ताव गरेको छ।

सरकारले अनुदानलाई नीतिगत उपकरणको रूपमा किन प्रयोग गर्छ भन्ने बारेमा धेरै व्याख्याहरू छन्। आर्थिक परिप्रेक्ष्यमा, अनुदानहरूको मुख्य उद्देश्य भनेको स्रोतहरू पुनः बाँडफाँड गर्नु हो, अर्थात् आर्थिक गतिविधिलाई परिवर्तन गर्न नतिजा प्राप्त गर्नको लागि जुन अन्यथा हुने भन्दा बढी वांछनीय छ। तसर्थ, अनुदानका लागि तर्कहरू प्रायः आर्थिक दक्षता वा आर्थिक न्यायको केही अवधारणामा आधारित हुन्छन्।

यद्यपि, अनुदानहरूले अझ वांछनीय परिणामहरू उत्पन्न गर्दा पनि, यसको मतलब यो होइन कि अनुदानको सम्पूर्ण मूल्य सुधारात्मक छ, वा दिइएको उद्देश्यका लागि प्रयोग गरिएको विशेष प्रकारको अनुदान उपलब्ध नीति विकल्पहरू मध्ये उत्तम छ (Schwartz et al., 1995)।

Tang et al. (2021) विकासशील अर्थतन्त्रमा किसानको गरिबी घटाउनका लागि दुई साझा किसान अनुदान योजनाहरू कि त आगतमा आधारित छन् जसले किसानको आगत खरिद लागत घटाउन चाहन्छ, वा कृषकको उत्पादन प्रशोधन लागत कम गर्ने उद्देश्यले उत्पादनमा आधारित रहेको तर्क इंकित गरेको छ। दुवै योजनाले किसानको आमदानी बढाएको अध्ययनले देखाएको छ। यद्यपि, यी दुई योजनाहरूले फरक प्रभावहरू उत्पन्न गर्छन्। पहिलो, आगतमा आधारित अनुदान योजनाले किसानहरू बीचको आय अन्तरलाई कम गर्छ, तर उत्पादनमा आधारित योजनाले यो अन्तरलाई

फराकिलो बनाउँछ। दोस्रो, उत्पादनमा आधारित अनुदान योजनाले कुल किसानको आमदानी र कृषक उत्पादकत्वको हिसाबले आगतमा आधारित अनुदान योजनालाई उत्कृष्ट प्रदर्शन गर्छ।

Ashra and Chakravarty (2007) को अध्ययनले विभिन्न देशहरूमा मल अनुदानको प्रभावको जाँच गर्‍यो र यो कृषि उत्पादनलाई प्रवर्द्धन गर्ने साझा औजार हो भनी देखायो। तर, अध्ययनले मल अनुदानले गरिब किसानभन्दा धनी किसानलाई बढी फाइदा हुने देखाएको छ। यस अध्ययनले लक्षित किसानहरूसम्म पुग्न नीति निर्माताहरूले प्रयोग गरेका विभिन्न दृष्टिकोणहरूको जाँच गर्यो। यस सन्दर्भमा, केही देशहरूबाट प्रमाणहरू रेकर्ड गरेको छ जहाँ मल उद्योग अगाडि आएको छ र यो उद्देश्य पूरा गर्न र प्रक्रियामा उनीहरूको राम्रो भविष्य सुनिश्चित गर्न नीति निर्माताहरूको प्रयासको प्रशंसा गरेको छ।

Lal et al. (2023) कृषि परिवारहरूले उत्पादन र उपभोग निर्णयहरूमा कृषि अनुदानको प्रभावको अनुमान गर्न एक अलग गर्न मिल्ने घरपरिवार मोडेल प्रयोग गर्यो। अध्ययनले कृषि घरपरिवार मोडेलको विकास र क्यालिब्रेट गर्न पूर्व-परीक्षण तालिका प्रयोग गरी घरपरिवार सर्वेक्षणबाट डेटा प्रयोग गर्‍यो। नतिजाहरूले संकेत गरे कि कृषि वस्तु समूहको लागि, रैखिक खर्च प्रणाली (LES) मोडेलको अनुमानित गुणांक सकारात्मक थियो र नकारात्मक ज्याला-मूल्य गुणांक बाहेक सबै कृषि घरपरिवार कोटिहरूको लागि एक भन्दा कम थियो।

Minviel & Latruffe (2016) ले प्रायोगिक लेखहरूको मेटा-विश्लेषण मार्फत कृषि प्राविधिक दक्षतामा सार्वजनिक अनुदानको प्रभावको अनुसन्धान गर्‍यो। निष्कर्षमा भनिएको छ कि अनुदानहरू सामान्यतया कृषि प्राविधिक दक्षतासँग नकारात्मक रूपमा सम्बन्धित छन्।

Bhatta (2014) ले नेपालको कैलाली जिल्लामा कृषि कर्जाको कृषि उत्पादकत्वमा परेको प्रभावको अनुसन्धान गर्नुभयो। यस अध्ययनले कृषि कर्जाको संरचना र प्रवृत्तिको विश्लेषण, कृषि ऋणको खरिद र प्रयोगसँग सम्बन्धित समस्याहरूको खोजी, कृषि ऋण निर्णयमा निर्णायक भूमिका खेल्ने निर्धारकहरूको परीक्षण र कृषि उत्पादकत्वमा कृषि ऋणको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने प्रयास गरेको थियो। ।

कृषि क्षेत्रको उच्च ब्याजदर र कम उत्पादकत्वका कारण खाद्यान्न बाली तथा तरकारी उत्पादनमा ऋण सुविधा प्रयोग गर्दा किसानले खासै लाभ लिन नसकेको अध्ययनले देखाएको छ । अध्ययनले ग्रामीण क्षेत्रका किसानहरूलाई उच्च स्तरको प्राविधिक दक्षता र उच्च कृषि उत्पादकत्व प्राप्त गर्न मद्दत गर्न कृषकमैत्री कृषि ऋण सेवालालाई ग्रामीण क्षेत्रमा पनि विस्तार र गहिरो बनाउन सिफारिस गरेको छ।

१.३ अध्ययनका उद्देश्यहरू

अध्ययनको मुख्य उद्देश्य नेपालको गण्डकी प्रदेशमा अनुदान प्रवाहको किसानमा आर्थिक प्रभावकारिताको विश्लेषण गर्नु हो।

अध्ययनका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्:

- नेपालको गण्डकी प्रदेशमा अनुदान प्राप्त गर्ने किसानहरूको सामाजिक जनसांख्यिकीय विशेषताहरूको विश्लेषण गर्ने।
- नेपालको गण्डकी प्रदेशमा व्यक्तिगत तथा संस्थागत किसानहरूको कृषि उत्पादन र कृषि आमदानीमा कृषि अनुदानको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने।

- अनुदान वितरण कार्यक्रमको प्रभावकारिता बढाउने किसानको धारणा र खेती गर्दा उनीहरूले सामना गर्ने प्रमुख समस्याहरूको विश्लेषण गर्ने।
- अनुदान वितरण प्रणाली सुधार गर्न र गण्डकी प्रदेशको कृषि क्षेत्रको सुधारका लागि वर्तमान चुनौति र भावी रणनीतिहरूमा किसान र सरकारी अधिकारीहरूको राय विश्लेषण गर्ने।

१.४ अनुसन्धान विधि

अनुसन्धान डिजाइन

अध्ययन मिश्रित-विधि डिजाइनमा आधारित छ। अध्ययनको सामान्य उद्देश्य पूरा गर्न गुणात्मक र मात्रात्मक विधि प्रयोग गरिएको छ।

नमूना डिजाइन

गण्डकी प्रदेशमा अनुदान वितरणको तथ्याङ्कको मूल्याङ्कन गरी गण्डकी प्रदेशका प्रतिनिधि जिल्लाहरू कास्की, तनहुँ र स्याङ्जाबाट कुनै पनि किसिमको कृषि अनुदान प्राप्त गर्ने ७५ जना उत्तरदातालाई अध्ययनका लागि उद्देश्यपूर्वक छनोट गरिएको छ ।

उपकरण

अध्ययनले संरचित प्रशासित प्रश्नावली र केन्द्रित सामुहिक छलफलहरू प्रयोग गरेको छ। प्रश्नावलीलाई तीन खण्डमा विभाजन गरिएको थियो। पहिलो खण्ड सहायक लाभार्थीको सामाजिक-जनसांख्यिकीय विशेषताहरूसँग सम्बन्धित छ, जबकि प्रश्नावलीको दोस्रो र तेस्रो खण्डमा कृषि उत्पादन र कृषि आयका विभिन्न पक्षहरूसँग सम्बन्धित मापन प्रश्नहरू समावेश गरिएको छ। केन्द्रित

सामुहिक छलफलहरू सत्रहरू सावधानीपूर्वक डिजाइन गरिएको छलफल गाइडको साथ सञ्चालन गरियो ।

१.५ अध्ययनका सीमितताहरू

अध्ययनका सीमितताहरू तल निर्दिष्ट गरिएका छन्:

- अध्ययनमा गण्डकी प्रदेशका चुनिएका जिल्लाहरूमा रहेका व्यक्ति र संस्थाहरूलाई समावेश गरिएको छ जसले कृषि अनुदान प्राप्त गरेका छन्।
- यस अध्ययनले अनुदानको भिन्नता प्रभावलाई समावेश गर्दैन। यसले अनुदान पूर्व र पछिको अवस्थाको विश्लेषण गर्नुको सट्टा अनुदान पछिको प्रभावमा मात्र केन्द्रित छ।

अध्याय २

परिणाम र विश्लेषण

२.१ उत्तरदाता प्रोफाइल

तालिका १: उत्तरदाताहरूको प्रोफाइल (n=७५)

विषय	विवरण	परिणामहरू
जिल्ला	कास्की	३३.३%
	स्याङ्जा	३३.३%
	तनहुँ	३३.३%
लिंग	पुरुष	५६%
	महिला	४४%
उमेर (वर्षमा)	२१ देखि ३०	५.३%
	३१ देखि ४०	१८.७%
	४१ देखि ५०	३२.०%
	५१ देखि ६०	३६.०%
	६१ देखि ७०	६.७%
	७० भन्दा माथि	१.३%
शैक्षिक योग्यता	औपचारिक शिक्षा प्राप्त नगरेको	८.०%
	सामान्य लेख पढ गर्न सक्ने	४९.३%
	माध्यमिक तह	२८.०%
	उच्च शिक्षा	१४.७%
पेशा	कृषि मात्र	९३.३%
	कृषि लगायत अन्य पेशाहरू	६.७%

अध्ययनले कास्की, स्याङ्जा र तनहुँ जिल्लाका ७५ उत्तरदातालाई यी क्षेत्रहरूमा समान वितरणका साथ सर्वेक्षण गरेको थियो। लैङ्गिक विभाजन ५६% पुरुष र ४४% महिला थियो। उमेर अनुसार, बहुमत ४१ र ६० वर्ष बीच थियो। शिक्षाको सन्दर्भमा, ४९.३% आधारभूत साक्षरता सीपहरू थिए, २८% मा माध्यमिक शिक्षा पूरा गरेका थिए, र १४.७% उच्च शिक्षा। अधिकांश उत्तरदाताहरू (९३.३%) कृषिमा संलग्न थिए।

२.२ अनुदान र फार्म विशेषताहरू

तालिका २: अनुदान र फार्मका विशेषताहरू

विषय	विवरण	परिणामहरू
सुचिकृत अवस्था	छ	७८.७%
	छैन	२१.३%
अनुदानको प्रकार	नगद	२९.३%
	सामान	५६.०%
	दुबै	१४.७%
अनुदान दिने संस्था	संघीय संस्था	४.०%
	प्रादेशिक संस्था	५४.७%
	स्थानीय संस्था	४१.३%
शैक्षिक योग्यता	औपचारिक शिक्षा प्राप्त नगरेको	८.०%
	सामान्य लेख पढ गर्न सक्ने	४९.३%
	माध्यमिक तह	२८.०%
	उच्च शिक्षा	१४.७%
अनुदान प्राप्ति	सहज	९०.७%
	असहज	९.३%
भूमिको स्वामित्व	आफ्नै	६१.३%
	भाडामा लिएको	३०.७%
	दुवै	८.०%
जमिनको क्षेत्रफल (रोपानीमा)	१ रोपानी भन्दा कम	९.५%
	१ देखि ३	१६.२%
	४ देखि ६	२४.३%
	७ देखि ९	१६.२%
	१० देखि १२	८.१%
	१२ रोपानी भन्दा धेरै	२५.७%

तालिका २ ले देखाउँदछ कि अनुदान पाउने ७८.७% कृषक/फार्म सूचीबद्ध छन्, जसमा अधिकांश सामान (५६%), नगद (२९.३%) र दुबै (१४.७%) प्राप्त गर्नेहरु पर्दछन्। प्रादेशिक संस्थाहरू मुख्य अनुदान प्रदायकहरू (५४.७%), त्यसपछि स्थानीय (४१.३%) र संघीय संस्थाहरू (४%) छन्। उल्लेखनीय रूपमा, ९०.७% उत्तरदाताहरूले अनुदान प्राप्त गर्न कुनै कठिनाई नभएकोको रिपोर्ट गरे। जग्गाको स्वामित्वको सन्दर्भमा, ६१.३%सँग आफ्नो जग्गा, ३०.७% भाडा र ८%सँग दुवैको मिश्रण छ। स्वामित्वमा रहेको जग्गाको क्षेत्रफल निकै फरक छ: २५.७%ले १२ रोपनीभन्दा बढी, २४.३%सँग ४ देखि ६ रोपनी, १६.२%सँग १ देखि ३ रोपनी, १६.२%सँग ७ देखि ९ रोपनी, ९.५%सँग १ रोपनीभन्दा कमको स्वामित्व र ८.१% को १० देखि १२ रोपनीहरू छन्। यस तथ्याङ्कले अनुदानको पहुँच र वितरण र उत्तरदाताहरू बीचको विविध भूमि स्वामित्वलाई हाइलाइट गर्दछ।

तालिका ३: अनुदानमा दिईएको नगद र अन्य सामानहरू

अनुदानको प्रकार	न्यूनतम	अधिकतम	औसत
नगद अनुदान (नेपाली रुपैयाँमा)	१२०००	९५००००	१२५४५७.७८
सामान अनुदान	कोटीहरू		
	उपकरण	आपूर्तिहरू	रोपण र अन्य
	<ul style="list-style-type: none"> • मिनी टिलर • स्प्रेयर • ब्रश कटर • पेट्रोल इन्जिन • मौरी • उखु क्रसर 	<ul style="list-style-type: none"> • टनेल प्लास्टिक (ग्रीनहाउस प्लास्टिक) • कपर सल्फेट (निलोतुथो कपर सल्फेट) 	<ul style="list-style-type: none"> • बीउ • बेर्ना • बिरुवाहरू • अन्य

उत्तरदाताहरूलाई प्रदान गरिएको नगद अनुदान न्यूनतम रु. १२,००० देखि अधिकतम रु. ९,५०,०००, औसत अनुदान रकम रु. १२५,४५७.७८ छ। यो विस्तृत दायराले किसानहरूलाई प्रदान गरिएको आर्थिक सहयोगमा परिवर्तनशीलतालाई संकेत गर्दछ र सम्भावित रूपमा खेती आकार, प्रकार, वा आवश्यकताहरूमा भिन्नताहरू प्रतिबिम्बित गर्दछ। सामान अनुदानले कृषि गतिविधिहरूको लागि आवश्यक विभिन्न उपकरण, र आपूर्तिहरू समेट्छ। उपलब्ध गराइने विशेष वस्तुहरूमा मिनी टिलर, स्प्रेयर, ब्रस कटर, पेट्रोल इन्जिन, माहुरीहरू र उखु क्रसरहरू समावेश छन्। थप रूपमा, किसानहरूले टनेल प्लास्टिक (ग्रीनहाउस प्लास्टिक), कपर सल्फेट, बीउ, बेर्ना र बिरुवाहरू जस्ता अन्य वस्तुहरू प्राप्त गरे। वस्तुहरूमा यो व्यापक समर्थनले भौतिक स्रोतहरू मार्फत कृषि उत्पादकत्व र दिगोपन बढाउनमा बलियो जोड दिन्छ।

२.३ अनुदान र उत्पादन बीचको सम्बन्ध

तालिका ४: उत्पादन र विविधीकरणमा अनुदानको प्रभाव

विवरण	निर्दिष्टीकरण	परिणामहरू
अनुदानले उत्पादन बढाउन मद्दत गरेको छ ?	छ	९८.७%
	छैन	१.३%
कुन प्रकारको अनुदानले उत्पादन बढाउन मद्दत गरियो?	नगद	५४.७%
	सामान	४५.३%
अनुदानले बाली विविधीकरणमा सहजीकरण गरेको छ ?	छ	९७.३%
	छैन	२.७%

तालिका ४ ले उत्तरदाताहरू बीच कृषि उत्पादन र बाली विविधीकरणमा अनुदानको प्रभावलाई चित्रण गर्दछ। एक भारी बहुमत (९८.७%) ले अनुदानले उनीहरूको उत्पादन बढाउन मद्दत गरेको

छ भनि रिपोर्ट गरे, नगद अनुदान (५४.७%) सामान अनुदान (४५.३%) भन्दा अलि बढी प्रभावकारी भएको छ। थप रूपमा, ९७.३% उत्तरदाताहरूले संकेत गरे कि अनुदानले उनीहरूको बालीको विविधीकरणलाई सहज बनायो। यी नतिजाहरूले कृषि उत्पादकत्व बढाउन र किसानहरूमा विभिन्न प्रकारका बालीहरू प्रवर्द्धन गर्न नगद र वस्तु अनुदान दुवैको महत्वपूर्ण सकारात्मक प्रभाव देखाउँछन्।

तालिका ५: अनुदान वितरण कार्यक्रम मार्फत उत्पादन बढाउने रणनीति

रणनीतिहरू	संख्या (n)	प्रतिशत
सरकारले उत्पादनमा आधारित अनुदान प्रणाली अपनाउनुपर्छ	३०	४०
सरकारले नगद अनुदानमा भन्दा पनि वस्तुमा अनुदानमा ध्यान दिनुपर्छ	२७	३६
सरकारले सबै प्रकारका अनुदान खारेज गरी सहूलियतपूर्ण ऋण उपलब्ध गराउनुपर्छ	९	१२
सरकारले अनुदानमा सञ्चालित कृषि फार्मबाट उत्पादन हुने उत्पादनको न्यूनतम बजार मूल्य र ग्यारेन्टी बजार पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्छ	४८	६४
अनुदान प्राप्त गर्ने किसानहरूका लागि कृषि ज्ञान र सीप अभिवृद्धि गर्न तालिम कार्यक्रमहरू आयोजना गर्ने	३८	५०.७

तालिका ५ ले अनुदान कार्यक्रम मार्फत कृषि उत्पादन बृद्धि गर्न उत्तरदाताहरूले सुझाव दिएका रणनीतिहरू प्रस्तुत गर्दछ। सबैभन्दा लोकप्रिय रणनीति, ६४% द्वारा समर्थित, अनुदान-समर्थित फार्महरूबाट उत्पादनहरूको लागि न्यूनतम बजार मूल्य र ग्यारेन्टी बजार पहुँच सुनिश्चित गर्नु हो। थप रूपमा, ५०.७% कृषि ज्ञान र सीप सुधार गर्न प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू आयोजना गर्न वकालत गर्दछ। ४०% उत्तरदाताहरूले उत्पादन-आधारित अनुदान प्रणाली सिफारिस गरेका छन्, जबकि ३६% नगद अनुदान भन्दा सामान अनुदानमा ध्यान केन्द्रित गर्न रुचाउँछन्। अन्तमा, १२% ले

अनुदानलाई सहूलियत ऋणको साथ प्रतिस्थापन गर्न सुझाव दिन्छन्। यी निष्कर्षहरूले बजार समर्थन, सीप विकास, र कृषि उत्पादकत्व बढाउनको लागि अनुकूल अनुदान दृष्टिकोणको लागि प्राथमिकतालाई हाइलाइट गर्दछ।

तालिका ६: तालिका ४ मा उल्लिखित रणनीतिहरू सञ्चालन गर्न जिम्मेवार निकाय

रणनीतिहरू	सरकारको स्तर		
	संघीय	प्रादेशिक	स्थानीय
सरकारले उत्पादनमा आधारित अनुदान प्रणाली अपनाउनुपर्छ	४(५.३)	२९(३८.७)	४२(५६)
सरकारले नगद अनुदानमा भन्दा पनि वस्तुमा अनुदानमा ध्यान दिनुपर्छ ।	४(५.३)	४४(५८.७)	२७(३६)
सरकारले सबै प्रकारका अनुदान खारेज गरी सहूलियतपूर्ण ऋण उपलब्ध गराउनुपर्छ ।	१८(२४)	३१(४१.३)	२६(३४.७)
सरकारले अनुदानमा सञ्चालित कृषि फार्मबाट उत्पादन हुने उत्पादनको न्यूनतम बजार मूल्य र ग्यारेन्टी बजार पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।	१३(१७.३)	३६(४८)	२६(३४.७)
सरकारले अनुदान पाउने किसानलाई कृषि ज्ञान र सीप अभिवृद्धि गर्न तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्छ ।	२७(३६)	२६(३४.७)	२२(२९.३)

तालिका ६ ले कृषि उत्पादकत्व वृद्धि गर्न रणनीतिहरू सञ्चालन गर्न विभिन्न सरकारी स्तरहरूमा जिम्मेवार निकायहरूलाई चित्रण गर्दछ। उत्पादनमा आधारित अनुदान प्रणालीका लागि ५६% उत्तरदाताहरूले यसलाई स्थानीय सरकारले, ३८.७% प्रदेश सरकारले र ५.३% संघीय सरकारले व्यवस्थापन गर्नुपर्छ भन्ने विश्वास गर्छन्। जब नगदमा सामान अनुदानलाई प्राथमिकता दिने कुरा आउँछ, ५८.७% ले प्रादेशिक, ३६.०% ले स्थानीय, र ५.३% ले संघीय सरकारको निरीक्षणको सुझाव दिन्छन्। अनुदानलाई सहूलियतपूर्ण ऋणले प्रतिस्थापन गर्ने प्रस्ताव प्रादेशिक (४१.३%) र स्थानीय (३४.७%) प्रशासनको पक्षमा छ र २४.०% संघीय व्यवस्थापनको पक्षमा छन्। न्यूनतम बजार मूल्य र

ग्यारेन्टी बजार पहुँच सुनिश्चित गर्न ४८.०% द्वारा प्रादेशिक, स्थानीय ३४.७% र १७.३% द्वारा संघीय जिम्मेवारी मा देखिन्छ। अन्तमा, किसानहरूका लागि प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू आयोजना गर्न संघीय (३६%), प्रादेशिक (३४.७%), र स्थानीय (२९.३३%) संलग्नताले समर्थन गरेको छ, जसले कृषिमा अनुदान प्रभावलाई अनुकूलन गर्न विभिन्न सरकारी स्तरहरू बीच जिम्मेवारीहरूको सन्तुलित वितरणलाई संकेत गर्दछ।

तालिका ७: अनुदान प्राप्तकर्ता द्वारा खेती गरिएका प्रमुख बाली

तरकारी	फलफूल	अन्न र दाल	मसला	अन्य
<ul style="list-style-type: none"> • आलु • काँक्रो • हरियो साग • तिते करेला • स्पन्ज लौका • काउली • सिमी • लौका • भिंडी • कालो आँखा सिमी • एस्पारागस • कोलोकेसिया पात • बैंगन • कद्दू • ब्रोकाउली 	<ul style="list-style-type: none"> • केरा • सुन्तला • कागती • एभोकाडो • ड्रयागन फल 	<ul style="list-style-type: none"> • चामल • मकै • कोदो • गहुँ 	<ul style="list-style-type: none"> • अलैंची 	<ul style="list-style-type: none"> • मह • बिरुवा उत्पादन • च्याउ

तालिका ७ ले अनुदान प्राप्तकर्ताहरूद्वारा खेती गरिएका प्रमुख बालीहरूलाई तरकारी, फलफूल, अन्न र दाल, मसला र अन्य उत्पादनहरूमा वर्गीकृत गरिएको छ। तरकारीमा आलु, काक्रो, हरियो साग, करेला, स्पन्ज लौका, काउली, सिमी, लौका, भिंडी, कालो आँखा सिमि, एस्पारागस,

कोलोकेसिया पात, बैंगन, कद्दू र ब्रोकाउली जस्ता बालीहरू प्रमुख छन्। फलहरूमा केरा, सुन्तला, कागती, एभोकाडो र ड्र्यागन फलहरू समावेश छन्। अन्न र दालमा चामल, मकै, कोदो र गहुँ हुन्छन्। मसालालाई अलैंची द्वारा प्रतिनिधित्व गरिन्छ। थप रूपमा, अन्य उल्लेखनीय उत्पादनहरू मह, बिरुवा उत्पादन, र च्याउ हुन्। यो विविध खेती पोर्टफोलियोले विभिन्न कृषि उत्पादनहरूमा अनुदानको व्यापक प्रयोगलाई संकेत गर्दछ, समग्र कृषि उत्पादकत्व र बाली विविधता बढाउँछ।

२.४ अनुदान र आय बीचको सम्बन्ध

तालिका ८: आम्दानीमा अनुदानको प्रभाव

विषय	विवरण	परिणामहरू
अनुदानले उत्पादन लागत घटाएर नाफा बढाउन मद्दत गरेको छ ?	छ	९८.७%
	छैन	१.३%
कृषि उत्पादनबाट वार्षिक आम्दानी	< ५००००	१४.७
	५०००० देखि २५००००	२९.३
	२५००० देखि ४५००००	१४.७
	४५०००० देखि ६५००००	१६.०
	६५०००० देखि ८५००००	५.३
	८५०००० देखि १०५००००	९.३
	१०५०००० देखि १२५००००	२.७
	१४५०००० देखि १६५००००	२.७
	१८५०००० देखि माथि	५.३
वार्षिक राजस्वको कति प्रतिशत अनुदानमा खर्च हुन्छ?	१ देखि १०	५४.७%
	११ देखि २०	५.३%
	२१ देखि ३०	४.०%
	३१ देखि ४०	८.०%
	४१ देखि ५०	२२.७%
	५० देखि ६०	१०.७%
	६० देखि ७०	२५.३%
	७० देखि माथि	१७.३%

तालिका ८ ले कृषकहरूको लागि उत्पादन लागत घटाउन र नाफा बढाउनमा अनुदानको प्रभावको अन्वेषण गर्दछ। एक भारी ९८.७% उत्तरदाताहरूले पुष्टि गरे कि अनुदानले प्रभावकारी रूपमा उनीहरूको उत्पादन लागत घटाएको छ र नाफा बढाएको छ, जसले अनुदान कार्यक्रमहरूको सकारात्मक वित्तीय प्रभाव देखाउँदछ। केवल १.३% ले अन्यथा महसुस गरे, किसानहरूको आर्थिक नतिजा बढाउन अनुदानको व्यापक प्रभावकारितालाई जोड दिए।

तालिकाले उत्तरदाताहरू बीच कृषि उत्पादनबाट वार्षिक आम्दानी वितरणको विवरण पनि दिन्छ। उल्लेखनीय २९.३% किसानले रु. ५०,००० देखि रु. २,५०,००० वार्षिक आम्दानी गर्दै सबैभन्दा ठूलो आय समूह बनेको छ। यसैबीच, उत्तरदाताहरूको १६.०% ले वार्षिक आम्दानी रु. ४५०,००० देखि रु. ६५०,००० छ। उत्तरदाताहरूको साना खण्डहरूले उच्च आम्दानी कमाउँछन्, ९.३% को बीचमा कमाई रु. ८५०,००० देखि रु. १०,०५०,००० र ५.३%को कमाई रु. १,८५०,००० भन्दा माथि छ। यसले किसानहरू बीचको आय स्तरको विस्तृत दायरालाई चित्रण गर्दछ, जसमा मध्य-दायराको आय आर्जन गर्ने महत्त्वपूर्ण अंशले कृषि गतिविधिहरूबाट प्राप्त हुने आर्थिक लाभको विभिन्न परिदृश्यहरूलाई उजागर गर्दछ।

अन्तमा, तालिकाले खर्च गरिएको वार्षिक राजस्वको प्रतिशतलाई विभाजन गर्दछ। ५४.७% कृषकहरूको बहुमतले आफ्नो वार्षिक राजस्वको १ देखि १०% मात्र खर्च गर्दछन्, जसले कुशल लागत व्यवस्थापन र पर्याप्त नाफा कायम राख्ने संकेत गर्दछ। यद्यपि, २५.३% उत्तरदाताहरूले आफ्नो राजस्वको ६० देखि ७०% खर्च गर्छन्, जसले किसानहरूको एक महत्त्वपूर्ण भागको लागि पर्याप्त आर्थिक बोझलाई औंल्याउँछ। थप रूपमा, १७.३% ले आफ्नो राजस्वको ७०% भन्दा बढी खर्च गर्दछ, जसले किसान समुदायको एक खण्डको लागि उच्च परिचालन लागतहरू प्रतिबिम्बित गर्दछ। यस तथ्याङ्कले किसानहरू बीच लागत व्यवस्थापनमा असमानतालाई हाइलाइट गर्दछ, केहीले कम

खर्चहरू कायम राख्छन् भने अरूले उच्च लागतको सामना गर्छन् जसले उनीहरूको नाफामा उल्लेखनीय प्रभाव पार्छ।

तालिका ८ ले कृषकहरूलाई उत्पादन लागत घटाउन र मुनाफा बढाउन मद्दत गर्छ भनी देखाउँछ, ९८.७% उत्तरदाताहरूले यस लाभको पुष्टि गर्छन्। किसानहरू बीचको आम्दानीको बाँडफाँड व्यापक रूपमा फरक हुन्छ, सबैभन्दा ठूलो समूहले रु. ५०,००० देखि रु. २,५०,००० वार्षिक आम्दानी गर्छ। यद्यपि, खर्च व्यवस्थापनमा उल्लेखनीय असमानता छ, अधिकांशले लागतमा आफ्नो राजस्वको न्यूनतम प्रतिशत खर्च गर्छन्, जबकि एक महत्त्वपूर्ण भागले उच्च परिचालन खर्चहरूको सामना गर्दछ जसले उनीहरूको नाफालाई असर गर्छ।

२.५ केन्द्रित सामूहिक छलफल

२.५.१ उद्देश्य

केन्द्रित सामूहिक छलफलको प्रमुख उद्देश्य गण्डकी प्रदेशमा अनुदान वितरण कार्यक्रमको प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि किसान र नेपाल सरकारका वरिष्ठ कर्मचारीहरूको धारणा पहिचान र मूल्याङ्कन गर्नु हो।

२.५.२ विधि

कार्यान्वयनका लागि अपनाएको कार्यविधि केन्द्रित सामूहिक छलफलले सहभागीहरूको चयन, स्थान र सेटिङ, र छलफल गाइडको डिजाइन गठन गर्दछ।

सहभागीहरू

गण्डकी प्रदेशका तीन जिल्ला कास्की, स्याङ्जा र तनहुँमा सम्बन्धित जिल्लाको कृषि ज्ञान केन्द्रसँगको सहकार्यमा केन्द्रित सामुहिक छलफल गरिएको थियो । ज्ञान केन्द्रले विभिन्न कृषकहरूलाई अध्ययनको अनुसन्धान उद्देश्य अनुरूप आफ्ना विचारहरू साझा गर्न आमन्त्रित गरेको छ। केन्द्रित सामुहिक छलफलमा किसानहरू, सरकारी अधिकारीहरू, र विश्वविद्यालय टोली सदस्यहरूको उपस्थितिमा विश्वविद्यालयको अनुसन्धान टोलीद्वारा व्यवस्थित र सञ्चालन गरिएको थियो। २०८१ वैशाख ३, ४ र ५ गते सम्बन्धित जिल्लाको कृषि ज्ञान केन्द्रको कार्यालयमा तीनवटा केन्द्रित सामुहिक छलफल सत्र सम्पन्न भएको थियो ।

केन्द्रित सामुहिक छलफल मध्य कास्की जिल्लामा भएको छलफलमा नेपाल सरकार अन्तर्गत संघिय, प्रादेशिक तथा स्थानीय तहको नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने व्यक्तित्वहरु सहित कृषि क्षेत्रमा लामो अनुभव सम्हालेका करिब १५ जना कृषकहरूको उपस्थिति रहेको थियो । त्यसै गरि स्याङ्जा जिल्लामा आयोजित छलफलमा करिब ३५ जना कृषकहरूको उत्साहजनक उपस्थिति रहेको थियो। कृषकहरूले अनुदान सम्बन्धि आफ्नो स्पष्ट धारणा प्रस्तुत गरेका थिए भने तनहुँ जिल्लामा आयोजित छलफल कार्यक्रममा १५ जना कृषकहरूको उपस्थिति रहेको थियो । कास्की, स्याङ्जा र तनहुँ जिल्लामा आयोजित कार्यक्रममा सहभागी महिला पुरुष दुबै, युवा देखि बृद्ध, थोरै आर्थिक कारोबार गर्ने देखि उच्च कारोबार गर्ने, विभिन्न बाली संग सम्बन्धित, समग्रमा भन्नुपर्दा विभिन्न प्रकारका कृषक लगायत अन्य सरोकारवालाहरूको उपस्थिति रहेको थियो । अनुसन्धान बिधि कार्यान्वयन गर्दा सहभागीको गोपनीयता अपरिहार्य भएकोले सहभागी कृषकको बिबरण प्रतिबेदनमा खुलाइएको छैन र सुरक्षित राखिएको छ ।

छलफलका विषय

केन्द्रित सामुहिक छलफल सत्र लागू गर्न, किसान र सरकारी अधिकारीहरूलाई निम्न विशिष्ट प्रश्न वा मुद्दाहरू प्रस्तुत गरियो।

- उत्पादनमा आधारित, सहूलियत वा सहूलियतपूर्ण ऋण, वस्तुमा आधारित अनुदान, आदि जस्ता कुन प्रकारका अनुदानहरूलाई सरकारले प्राथमिकता दिनुपर्छ?
- किसानको नतिजामा सरकारी अनुदानको प्रभावकारितालाई कुन कारक वा मुद्दाहरूले प्रभाव पार्छ?
- सरकारले सहूलियतपूर्ण ऋण जस्ता विशेष अनुदान कार्यक्रमलाई प्रतिस्थापन गरेमा कृषि क्षेत्रमा कस्तो प्रभाव पर्ला?
- किसानहरूले शीत भण्डार र बजार संयन्त्र जस्ता विद्यमान कृषि पूर्वाधारहरूको उपलब्धता र दक्षतालाई कसरी बुझ्छन्?
- अनुदानहरू व्यक्तिगत किसानहरू वा संस्थागत किसानहरूलाई निर्देशित गर्नुपर्छ?
- किसानहरूमा अहिले कस्तो ज्ञान र सीपको कमी छ?
- उत्पादनमा आधारित अनुदान कार्यक्रमसँग कस्ता चुनौतीहरू सम्बद्ध छन्?
- किसानहरूका लागि कुन बढी महत्त्वपूर्ण छ: ज्ञान र सीप वा अनुदान?
- हालको अनुदान वितरण प्रणालीले अनुदान दिने संस्थाहरूमा काम गर्ने कर्मचारीहरूलाई कस्तो प्रभाव पारेको छ?
- किसानहरूको लागि अनुदान दाबी प्रक्रियासँग सम्बन्धित नैतिक चिन्ताहरू छन्?
- सरकारद्वारा डिजाइन गरिएका हालका अनुदान कार्यक्रमहरूमा किसानहरूको अपेक्षालाई सम्बोधन गरिएको छ?

- अनुदान वितरण संस्थाहरूमा काम गर्ने वरिष्ठ स्तरका कर्मचारीहरूको राय के छ?
- कृषकहरूलाई वर्गीकरण गर्न नतिजा र पूर्वशर्तहरू के हुन्?

२.५.३ तथ्यांक संकलन

मध्यस्थकर्ताले आफ्नो र अनुसन्धान टोलीका सदस्यहरूको परिचय दिएर र अध्ययनको उद्देश्य व्याख्या गरेर केन्द्रित सामुहिक छलफल सत्रको सुरुवात गरे। उनले सहभागीहरूलाई आफ्ना विचार अभिलेख राखी नीति सुधारका लागि प्रयोग गरिने जानकारी दिए। टोलीका सदस्यले सम्पूर्ण सत्रलाई लिखित रूपमा दस्तावेज गरे र त्यसपछिको डेटा विश्लेषणको लागि अडियो रेकर्ड गरे।

२.५.४ तथ्यांक विश्लेषण

विभिन्न जिल्लाहरूमा आयोजित केन्द्रित सामुहिक छलफल सत्रहरूको रेकर्ड गरिएको अडियो क्लिपहरूको आधारमा, विश्वविद्यालयको अनुसन्धान टोलीले किसान र अन्य सरोकारवालाहरूले उठाएका सबै समस्याहरू पहिचान गर्यो। अनुसन्धान टोलीले छलफल गाइडमा समावेश गरिएका विशेष मुद्दाहरू वा प्रश्नहरूसँग पङ्क्तिबद्ध रूपमा मुद्दाहरूलाई नोट गर्यो। गण्डकी प्रदेशमा अनुदान वितरण प्रणालीमा कृषक तथा अन्य सरोकारवालाहरूले उठाएका मुद्दाहरूलाई प्रत्येक जिल्ला अनुसार निम्नानुसार व्यवस्थित गरिएको छ। मुख्य विषयवस्तुहरू केन्द्रित सामुहिक छलफल सत्रमा उठेका सबै मुद्दाहरू संकलन गरेर उत्पन्न हुन्छन्।

२.५.४.१ कास्की जिल्लामा उठेका प्रमुख मुद्दाहरू

क्र. सं.	विचार / मुद्दाहरू
१	प्रशासनिक कर्मचारीहरूले अनुदान वितरणमा लगाएको समय र प्रयासले हाम्रो ज्ञान र विशेषज्ञता घटेको छ।
२	वर्तमान अनुदान वितरण प्रणालीले किसानहरूलाई अनुदानमा अत्यधिक निर्भर बनाएको छ, उनीहरूलाई यो आर्थिक सहयोग बिना कृषि पेशा गर्न गाह्रो भएको छ।
३	सरकारले आफ्नो कृषि क्षेत्र विस्तार गर्न चाहने कृषकहरूलाई प्रवर्द्धनात्मक अनुदान दिने विचार गर्नुपर्छ।
४	सरकारले उल्लेख्य मात्रामा अनुदान प्राप्त गरेका ठूला कृषि आयोजनाहरूको कडाइका साथ निरीक्षण गर्नुपर्छ।
५	सरकारले कृषकका परिवारका सदस्यलाई स्वास्थ्य, शिक्षा, यातायात र अन्य अत्यावश्यक सेवामा विशेष सहूलियत दिने गरी सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम ल्याउनुपर्छ।
६	रासायनिक मलमा ठूलो लगानी गर्नुको सट्टा सरकारले यी आर्थिक स्रोतहरू जैविक मलतर्फ निर्देशित गर्नुपर्छ।
७	अनुदान वितरण कार्यक्रम कृषकको अपेक्षा अनुसारको तर्जुमा गरी पुश मोडालिटीमा नभई पुल मोडालिटीमा आधारित हुनुपर्छ, जसले कृषकहरूले अनुदान प्रस्तावहरू तयार गर्न सक्छन्।
८	पोखरा नगरपालिकाले विभिन्न चुनौतिको सामना गर्दा पनि ३५ वटा वस्तुको न्यूनतम समर्थन मूल्यको योजना ल्याई किसानलाई संरक्षण गरेको छ।
९	सरकारले कृषि विकासमा सहयोग गर्न बीउ केन्द्र निर्माणमा लगानी गर्नुपर्छ।
१०	भारतमा निकासी गर्न सकिने कृषि उत्पादनको सूची सङ्घीय सरकारले मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ।

२.५.४.२ स्याङ्जा जिल्लामा उठेका प्रमुख मुद्दाहरू

क्र. सं.	विचार / मुद्दाहरू
१	अनुदान दिने व्यवस्थाले कृषकलाई धेरै नै आश्रित बनाएको छ।
२	वास्तविक कृषक र अन्य कृषकहरू छुट्याउन जरुरी छ।
३	किसानको रूपमाको योग्य छ भनेर सरकारले स्पष्ट रूपमा परिभाषित गर्नुपर्छ।
४	किसानले रासायनिक मल तत्काल पाएका छैनन्।
५	जिल्लालाई छुट्याएको अनुदान ती जिल्लाको कृषि उत्पादनसँग मिल्दैन।

६	सरकारले सबै प्रकारका अनुदानहरू खारेज गर्ने, सहूलियतपूर्ण ऋण र सामुदायिक प्रभाव अनुदान कार्यक्रमहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्ने, अनुदानको सानो अंश व्यक्तिगत खेतीहरूमा बाँड्ने कुरामा पनि विचार गर्नुपर्छ।
७	अनुदानको अनुगमन र मूल्याङ्कनलाई कडाइका साथ सञ्चालन गर्न आवश्यक छ।

२.५.४.३ तनहुँ जिल्लामा उठेका प्रमुख मुद्दाहरू

क्र. सं.	विचार / मुद्दाहरू
१	अनुदानको ठूलो हिस्सा गरिब किसानलाई दिनुपर्छ।
२	धेरै किसानहरू उच्च दर्ता शुल्क, नवीकरण शुल्क र करका कारण आफ्नो व्यवसाय दर्ता गर्न हिचकिचाउँछन्।
३	खेतबारीमा तिरेको भाडा असुल गर्न अनुदान दिनुपर्छ।
४	बीमा कम्पनीहरू कृषि उत्पादनको बीमा गर्न इच्छुक छैनन्।
५	किसानलाई सहूलियतपूर्ण ऋण उपलब्ध गराउन सबै प्रकारका अनुदान खारेज गरिनुपर्छ।
६	कृषकको लगानीको बोझ घटाउन सरकारले वस्तु अनुदानलाई ५० प्रतिशतबाट बढाएर उच्च दरमा पुऱ्याउनुपर्छ।
७	किसानहरूलाई उनीहरूको वार्षिक उत्पादन व्यवस्थापन गर्न मद्दत गर्न सरकारले कोल्ड स्टोरेज जस्ता कृषि पूर्वाधारहरूमा लगानी गर्नुपर्छ।
८	अनुदान वितरणमा दोहोरिएको छ, केही किसानहरूले एउटै आर्थिक वर्षमा धेरै सरकारी एकाइहरूबाट अनुदान प्राप्त गरेका छन्। तसर्थ, सरकारले दोहोरो प्रमाणीकरण र उन्मूलन गर्न सम्बन्धित सरकारी एकाइहरूद्वारा पहुँचयोग्य एकीकृत डाटाबेस प्रणाली लागू गर्नुपर्छ।
९	नेपालमा युवाहरूलाई कृषि पेशामा लाग्न आमन्त्रित र प्रोत्साहन नगरेसम्म कृषि क्षेत्रमा दिगो विकास हुन सक्दैन।
१०	ज्ञान र सीप अनुदान भन्दा बढी महत्त्वपूर्ण छ। त्यसैले सरकारले बारम्बार तालिम र स्थलगत परामर्शको माध्यमबाट कृषकहरूलाई ज्ञान र सीप प्रदान गर्नमा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्छ।
११	अनुदान वितरण कार्यक्रम र कृषि क्षेत्रको विकासका लागि प्रदेश र संघीय एकाइभन्दा वडाजस्ता स्थानीय सरकारका एकाइहरूलाई बढी जवाफदेही र उत्तरदायी बनाउनुपर्छ।

२.५.४.४ केन्द्रित सामुहिक छलफल सत्रहरूका मुख्य विषयवस्तुहरू

क. अनुदानमा निर्भरता

हालको अनुदान प्रणालीले किसानहरूमा उच्च निर्भरता सिर्जना गरेको छ, उनीहरूलाई निरन्तर आर्थिक सहयोग बिना आफ्नो कृषि गतिविधिहरू दिगो बनाउन गाह्रो भएको छ। यो निर्भरताले नवप्रवर्तन र आत्मनिर्भरतालाई बाधा पुऱ्याउँछ, अन्ततः कृषि क्षेत्रको वृद्धि सम्भावनालाई सीमित गर्दछ।

ख. प्रशासनिक दक्षता

अनुदान वितरण व्यवस्थापन गर्न आवश्यक पर्ने व्यापक प्रशासनिक प्रयासले कर्मचारीहरूको समग्र दक्षता र विशेषज्ञता घटेको छ। स्रोतहरूको यो विचलनले अन्य महत्त्वपूर्ण कृषि विकास कार्यहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्न नसक्ने हुन सक्छ, जसले गर्दा यस क्षेत्र भित्रको समग्र उत्पादकत्व र नवाचारलाई असर गर्न सक्छ।

ग. विस्तारको लागि लक्षित समर्थन

आफ्नो खेती क्षेत्र विस्तार गर्न चाहने किसानहरूलाई प्रवर्द्धनात्मक अनुदानहरू प्रदान गर्नाले कृषि विकासलाई प्रोत्साहन गर्न सक्छ। विस्तारलाई प्रोत्साहन गरेर सरकारले कृषकहरूलाई आफ्नो उत्पादन क्षमता बढाउन, नयाँ प्रविधिहरू अपनाउन र कृषि अर्थतन्त्रको समग्र वृद्धिमा योगदान दिन मद्दत गर्न सक्छ।

घ. निरीक्षण र जवाफदेहिता

पर्याप्त अनुदान प्राप्त गर्ने ठूला कृषि परियोजनाहरू कोष प्रभावकारी रूपमा प्रयोग भएको र परियोजनाहरूले अपेक्षित नतिजाहरू प्राप्त गर्न सुनिश्चित गर्न कडा सरकारी निरीक्षणको अधीनमा हुनुपर्छ। यस निरीक्षणले कोषको दुरुपयोग रोक्न, पारदर्शिता सुनिश्चित गर्न र अनुदान कार्यक्रमहरूको विश्वसनीयता बढाउन सक्छ।

ङ. किसान परिवारका लागि सामाजिक सुरक्षा

कृषक परिवारका लागि सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम लागू गर्दा स्वास्थ्य, शिक्षा र यातायात जस्ता क्षेत्रमा महत्वपूर्ण सहयोग पुग्न सक्छ। यी कार्यक्रमहरूले कृषि पेशालाई अझ आकर्षक र दिगो बनाउँदै किसान परिवारहरूको जीवनको समग्र गुणस्तर सुधार गर्न सक्छ।

च. जैविक उर्वरतामा जोड

वित्तीय स्रोतहरू रासायनिकबाट जैविक मलमा पुनः निर्देशित गर्नाले दिगो कृषि अभ्यासहरूलाई बढावा दिन सक्छ। जैविक मलहरू वातावरणमैत्री हुन्छन् र यसले दीर्घकालीन रूपमा माटोको स्वास्थ्य सुधार गर्न सक्छ, जसले थप दिगो खेती प्रणालीको नेतृत्व गर्दछ।

छ. किसान केन्द्रित अनुदान कार्यक्रम

माथिल्लो तहको दृष्टिकोणको सट्टा किसानहरूको अपेक्षा र आवश्यकताहरूमा आधारित अनुदान कार्यक्रमहरू डिजाइन गर्दा, प्रदान गरिएको समर्थन सान्दर्भिक र प्रभावकारी छ भनी सुनिश्चित गर्न सकिन्छ। किसानहरूलाई उनीहरूको अनुदान प्रस्तावहरू तयार गर्न अनुमति दिँदा थप अनुकूल र प्रभावकारी सहायता हुन सक्छ।

ज. कृषि पूर्वाधारमा लगानी

कोल्ड स्टोरेज सुविधाहरू जस्ता पूर्वाधारहरूमा लगानीले महत्त्वपूर्ण रूपमा, किसानहरूलाई उनीहरूको उत्पादनलाई अझ प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्न मद्दत गरेर, फसलपछिको नोक्सान घटाउन र राम्रो बजार पहुँच सुनिश्चित गर्न मद्दत गर्न सक्छ। यो लगानीले कृषि क्षेत्रको समग्र दक्षता र नाफा बढाउन सक्छ।

झ. दोहोरो अनुदानको रोकथाम

अनुदान वितरणमा दोहोरोपनको अस्तित्व, जहाँ केही किसानहरूले विभिन्न सरकारी एकाइहरूबाट धेरै अनुदानहरू प्राप्त गर्छन्, एक एकीकृत डाटाबेस प्रणालीको कार्यान्वयन आवश्यक छ। यस प्रणालीले सही ट्र्याकिङ र प्रमाणीकरण सुनिश्चित गर्न सक्छ, नक्कल हटाउन र अनुदानको निष्पक्ष वितरण सुनिश्चित गर्न सक्छ।

ञ. कृषिमा युवालाई प्रोत्साहन गर्ने

कृषि क्षेत्रको दिगो विकासका लागि युवाहरूको सक्रिय सहभागिता आवश्यक छ। युवाहरूलाई कृषि पेशाहरू अवलम्बन गर्न आमन्त्रित र प्रोत्साहनले यस क्षेत्रमा नयाँ विचार, नवीनता र ऊर्जा ल्याउन सक्छ, यसको दीर्घकालीन व्यवहार्यता र वृद्धि सुनिश्चित गर्दछ।

ट. ज्ञान र सीप विकासमा जोड दिनुपर्छ

प्रशिक्षण र साइटमा परामर्श मार्फत ज्ञान र सीपको प्रावधानलाई प्राथमिकता दिँदै किसानहरूलाई सशक्त बनाउन महत्त्वपूर्ण छ। सही सीप र ज्ञानले सुसज्जित, किसानहरूले राम्रो खेती अभ्यासहरू अपनाउन सक्छन्, उत्पादकता सुधार गर्न सक्छन्, र अनुदानमा कम निर्भर हुन सक्छन्।

ठ. किसानको स्पष्ट परिभाषा

प्रभावकारी नीति कार्यान्वयनका लागि किसानको रूपमा को योग्य हुन्छ भन्ने स्पष्ट रूपमा परिभाषित गर्नु आवश्यक छ। यो भिन्नताले सरकारी सहायताबाट वास्तविक किसानहरूले मात्र लाभान्वित हुने कुरा सुनिश्चित गर्दै अनुदान र समर्थन कार्यक्रमहरूलाई सही रूपमा लक्षित गर्न मद्दत गर्छ।

ड. समयमै मल उपलब्ध गराउने

बाली स्वास्थ्य र उत्पादकत्व कायम राख्न किसानहरूले तुरुन्तै रासायनिक मल प्राप्त गर्ने सुनिश्चित गर्नु महत्त्वपूर्ण छ। मल वितरणमा ढिलाइले बाली उत्पादन र किसानको आयमा नकारात्मक असर पार्न सक्छ, जसले कुशल आपूर्ति श्रृंखला व्यवस्थापनको आवश्यकतालाई हाइलाइट गर्दछ।

ढ. कृषि उत्पादनको साथ अनुदानको पङ्क्तिबद्धता

अनुदानको विनियोजन प्रत्येक जिल्लाको कृषि उत्पादनसँग मिल्नुपर्छ। यो पङ्क्तिबद्धताले सुनिश्चित गर्दछ कि स्रोतहरूको आवश्यकता र सम्भावित प्रभावको आधारमा वितरण गरिन्छ, जसले सरकारी कोषको अधिक न्यायोचित र प्रभावकारी प्रयोग गर्न नेतृत्व गर्दछ।

ण. अनुदानहरूको लागि एकीकृत डाटाबेस प्रणाली

सम्बन्धित सरकारी एकाइहरूद्वारा पहुँचयोग्य एकीकृत डाटाबेस प्रणाली लागू गर्नाले अनुदान वितरण प्रक्रियालाई सुव्यवस्थित बनाउन सक्छ। यस प्रणालीले पारदर्शिता बढाउन सक्छ, दोहोरोपनलाई रोक्न सक्छ, र विभिन्न क्षेत्रहरू र कृषि समुदायहरूमा अनुदानहरू निष्पक्ष र प्रभावकारी रूपमा वितरण गरिएको सुनिश्चित गर्न सक्छ।

अध्याय ३

निष्कर्ष र निहितार्थ

१.१ निष्कर्ष

अध्ययनले अधिकांश उत्तरदाताहरू (९३.३%) विशेष रूपमा कृषिमा संलग्न रहेको देखाएको छ, जसले आफ्नो जीविकोपार्जनमा यस क्षेत्रको महत्त्वलाई जोड दिन्छ। यसले विविध जग्गाको स्वामित्व भएका किसानहरूका बीचमा अनुदानको पहुँच र व्यापक वितरणलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ। वस्तु अनुदानमा बलियो जोडले मूल स्रोतहरू मार्फत कृषि उत्पादकत्व र दिगोपन बृद्धि गर्ने प्रतिबद्धताको सुझाव दिन्छ। नगद र सामान दुवै अनुदानले कृषि उत्पादकत्व र विविध बाली खेतीमा उल्लेखनीय वृद्धि गरेको छ।

उत्तरदाताहरूले बजार समर्थन र सीप विकासलाई प्राथमिकता दिन्छन्, कृषि उत्पादनलाई बढावा दिन अनुकूल अनुदान दृष्टिकोणहरूको वकालत गर्छन्। प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू संघीय (३६%), प्रादेशिक (३४.७%), र स्थानीय (२९.३%) स्तरहरूमा समर्थित छन्, जसले अनुदान प्रभावहरूलाई अनुकूलन गर्न सन्तुलित दृष्टिकोणलाई हाइलाइट गर्दछ। विविध बाली खेतीले अनुदानको फराकिलो उपयोगलाई अझ जोड दिन्छ, जसले कृषि उत्पादकत्व र बाली विविधतामा बृद्धि गर्दछ। यद्यपि, किसानहरूबीच खर्च व्यवस्थापनमा उल्लेखनीय असमानता छ, केहीले लागतलाई प्रभावकारी रूपमा न्यूनिकरण गर्दै भने अरूले उच्च परिचालन खर्चको सामना गर्छन् जसले नाफालाई असर गर्छ।

कृषि अनुदान प्रणालीको विश्लेषणले सुधार र लक्षित सहयोगको आवश्यकतालाई जोड दिने धेरै महत्वपूर्ण विषयहरूलाई उजागर गर्दछ। यी विषयवस्तुहरूको केन्द्रबिन्दु अनुदानहरूमा निर्भरताको

मुद्दा हो, जहाँ वर्तमान प्रणालीले किसानहरूमा निर्भरता सिर्जना गरेको छ, उनीहरूको स्वतन्त्र रूपमा सञ्चालन गर्न र नवप्रवर्तन गर्ने क्षमतामा बाधा पुऱ्याएको छ। यो निर्भरताले कृषक समुदाय भित्र थप आत्मनिर्भरता र लचिलोपनलाई बढावा दिन सक्ने सहूलियतपूर्ण ऋण र सामुदायिक प्रभाव कार्यक्रमहरू जस्ता सहयोगका थप दिगो रूपहरूमा परिवर्तनको आवश्यकतालाई जोड दिन्छ।

प्रशासनिक दक्षता अर्को प्रमुख चासोको विषय हो, किनकि अनुदान वितरण व्यवस्थापन गर्न आवश्यक पर्ने व्यापक प्रयासहरूले अन्य महत्त्वपूर्ण कार्यहरूबाट स्रोतहरू हटाएर समग्र विशेषज्ञता र उत्पादकत्व घटाएको छ। एकीकृत डाटाबेस प्रणालीको कार्यान्वयनको माध्यमबाट प्रशासनिक प्रक्रियाहरूलाई सुव्यवस्थित बनाउनुले दोहोरोपनलाई रोक्न सक्छ र अनुदानहरू निष्पक्ष र प्रभावकारी रूपमा वितरण गरिएको सुनिश्चित गर्न, अनुदान कार्यक्रमहरूको समग्र दक्षता बढाउन सक्छ।

विकास र नवप्रवर्तन प्रवर्द्धन गर्न, आफ्नो खेती क्षेत्र विस्तार गर्न चाहने किसानहरूको लागि लक्षित समर्थन आवश्यक छ। कोषको प्रभावकारी उपयोग सुनिश्चित गर्न प्रवर्द्धनात्मक अनुदान र ठूला कृषि परियोजनाहरूको कठोर निरीक्षणबाट यो हासिल गर्न सकिन्छ। यसबाहेक, शीत भण्डारण सुविधाहरू जस्ता कृषि पूर्वाधारहरूमा लगानीले किसानहरूलाई उनीहरूको उत्पादनलाई अझ प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्न, फसलपछिको घाटा कम गर्न र बजार पहुँच सुधार गर्न मद्दत गर्न सक्छ, जसले गर्दा नाफा र दिगोपन बढ्छ।

किसानको परिवारको सामाजिक सुरक्षा ध्यान दिनु पर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण क्षेत्र हो। स्वास्थ्य, शिक्षा, र यातायात जस्ता अत्यावश्यक सेवाहरू प्रदान गर्ने कार्यक्रमहरूको परिचयले कृषि परिवारहरूको जीवनको गुणस्तरमा उल्लेखनीय सुधार गर्न सक्छ, पेशालाई अझ आकर्षक र दिगो बनाउँछ। थप

रूपमा, जैविक मलतर्फको परिवर्तनले दीर्घकालीन माटोको स्वास्थ्य र उत्पादकत्व सुनिश्चित गर्दै वातावरणीय रूपमा दिगो खेती अभ्यासहरूलाई बढावा दिन सक्छ।

किसानको अपेक्षा र आवश्यकतासँग मिल्दोजुल्दो अनुदान कार्यक्रमहरूको डिजाइन गर्नु महत्त्वपूर्ण छ। पुल मोडालिटी, जहाँ किसानहरूले आफ्नो अनुदान प्रस्तावहरू तयार गर्न सक्छन्, अपनाउनाले सुनिश्चित गर्दछ कि प्रदान गरिएको समर्थन सान्दर्भिक र प्रभावकारी छ। यसबाहेक, धेरै कृषकहरूले उच्च शुल्क र करहरूको कारणले आफ्नो व्यवसाय दर्ता गर्न अनिच्छुकतालाई सम्बोधन गर्दै थप किसानहरूलाई औपचारिक अर्थतन्त्रमा ल्याउन, समर्थन र स्रोतहरूमा राम्रो पहुँच सक्षम गर्न आवश्यक छ।

यस क्षेत्रको दिगो विकासका लागि युवाहरूलाई कृषि पेशामा लाग्न प्रोत्साहित गर्नु आवश्यक छ। युवा सहभागिताले नयाँ दृष्टिकोण, नवीनता र ऊर्जा ल्याउँछ, जुन कृषिको भविष्यको लागि महत्त्वपूर्ण छ। यसको संयोजनमा, बारम्बार प्रशिक्षण र साइटमा परामर्श मार्फत ज्ञान र सीप विकासलाई प्राथमिकता दिँदै किसानहरूलाई राम्रो अभ्यासहरू अपनाउन, उत्पादकत्व सुधार गर्न र अनुदानमा निर्भरता कम गर्न सशक्त बनाउन सक्छ।

प्रभावकारी नीति कार्यान्वयनको लागि किसानको रूपमा को योग्य हुन्छ भन्ने स्पष्ट रूपमा परिभाषित गर्नु महत्त्वपूर्ण छ। यस भिन्नताले अनुदान र समर्थन कार्यक्रमहरू सही रूपमा लक्षित छन्, वास्तविक किसानहरूलाई लाभ पुऱ्याउने र सरकारी सहायताको प्रभावलाई अधिकतम बनाउने सुनिश्चित गर्दछ। मलको समयमै व्यवस्था सुनिश्चित गर्न र जिल्लाको कृषि उत्पादनसँग अनुदान विनियोजनले सहयोग कार्यक्रमको प्रभावकारिता र निष्पक्षतालाई अझ बढाउँछ।

निष्कर्षमा, पहिचान गरिएका विषयवस्तुहरूले कृषि अनुदान प्रणालीको व्यापक सुधारको आवश्यकतालाई हाइलाइट गर्दछ। परनिर्भरतालाई सम्बोधन गर्दै, प्रशासनिक दक्षतामा सुधार, लक्षित सहयोग, पूर्वाधारमा लगानी र सामाजिक सुरक्षा, अर्गानिक खेती, युवा सहभागिता र ज्ञान विकासमा ध्यान दिएर सरकारले दिगो, लचिलो र उत्पादनशील कृषि क्षेत्र सिर्जना गर्न सक्छ। यी सुधारहरूले कृषकहरूलाई फाइदा मात्रै नभई कृषि अर्थतन्त्रको समग्र वृद्धि र स्थायित्वमा पनि योगदान पुऱ्याउनेछ।

१.२ निहितार्थ

हालको अनुदान प्रणालीले किसानहरूमा उच्च निर्भरता सिर्जना गरेको छ, जसले निरन्तर आर्थिक सहयोग बिना कृषि गतिविधिहरू दिगो बनाउने क्षमतामा बाधा पुऱ्याउँछ। यो निर्भरताले नवप्रवर्तन र आत्मनिर्भरतालाई बाधा पुऱ्याउँछ, अन्ततः कृषि क्षेत्रको वृद्धि सम्भावनालाई सीमित गर्दछ। किसानहरू नयाँ खेती प्रविधिहरू अन्वेषण गर्न वा उत्पादकत्व-बढ्दो प्रविधिहरूमा लगानी गर्न कम झुकाव हुन्छन्, किनभने तिनीहरू आफ्नो परिचालन लागतहरू पूरा गर्न अनुदानहरूमा धेरै निर्भर हुन्छन्। अनुदान वितरण व्यवस्थापन गर्न आवश्यक पर्ने व्यापक प्रशासनिक प्रयासले कर्मचारीहरूको समग्र दक्षता र विशेषज्ञता घटेको छ। स्रोतहरूको यो विचलनले अन्य महत्वपूर्ण कृषि विकास कार्यहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्न नसक्दा यस क्षेत्र भित्रको समग्र उत्पादकत्व र नवीनतालाई असर गर्छ। प्रशासनिक अवरोध र असक्षमताले अनुदान वितरणमा ढिलाइ गर्न सक्छ, किसानहरूमा निराशा पैदा गर्न र प्रदान गरिएको सहयोगको प्रभावकारिता घटाउन सक्छ।

आफ्नो खेती क्षेत्र विस्तार गर्न चाहने किसानहरूलाई प्रवर्द्धनात्मक अनुदानहरू प्रदान गर्नाले कृषि विकासलाई प्रोत्साहन गर्न सक्छ। विस्तारलाई प्रोत्साहन गरेर सरकारले कृषकहरूलाई आफ्नो

उत्पादन क्षमता बढाउन, नयाँ प्रविधिहरू अपनाउन र कृषि अर्थतन्त्रको समग्र वृद्धिमा योगदान दिन मद्दत गर्न सक्छ। यद्यपि, उचित निरीक्षण र जवाफदेहिता बिना, अपेक्षित लाभहरू नपुगेका परियोजनाहरूमा रकम दुरुपयोग वा आवंटित हुन सक्ने जोखिम छ। पर्याप्त अनुदान प्राप्त गर्ने ठूला कृषि परियोजनाहरू कोष प्रभावकारी रूपमा प्रयोग भएको र परियोजनाहरूले अपेक्षित नतिजाहरू प्राप्त गर्न सुनिश्चित गर्न कडा सरकारी निरीक्षणको अधीनमा हुनुपर्छ। यस निरीक्षणले कोषको दुरुपयोग रोक्न, पारदर्शिता सुनिश्चित गर्न र अनुदान कार्यक्रमहरूको विश्वसनीयता बढाउन सक्छ। प्रभावकारी अनुगमनले अझ बलियो कृषि क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्दै सुधारका लागि उत्तम अभ्यास र क्षेत्रहरू पनि पहिचान गर्न सक्छ।

कृषक परिवारका लागि सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम लागू गर्दा स्वास्थ्य, शिक्षा र यातायात जस्ता क्षेत्रमा महत्वपूर्ण सहयोग पुग्न सक्छ। यी कार्यक्रमहरूले कृषि पेशालाई अझ आकर्षक र दिगो बनाउँदै किसान परिवारहरूको जीवनको समग्र गुणस्तर सुधार गर्न सक्छ। जब किसानहरूले आफ्ना परिवारहरू सुरक्षित भएको महसुस गर्छन्, उनीहरूले दीर्घकालीन क्षेत्रको वृद्धिलाई ड्राइभ गर्दै कृषि गतिविधिहरूमा लगानी गर्ने र प्रतिबद्ध हुने सम्भावना बढी हुन्छ। वित्तीय स्रोतहरू रासायनिकबाट जैविक मलमा पुर्ननिर्देशनले दिगो कृषि अभ्यासहरूलाई प्रवर्द्धन गर्न सक्छ। जैविक मलहरू वातावरणमैत्री हुन्छन् र यसले दीर्घकालीन रूपमा माटोको स्वास्थ्य सुधार गर्न सक्छ, जसले थप दिगो खेती प्रणालीको नेतृत्व गर्दछ। यस संक्रमणले कृषिको वातावरणीय प्रभावलाई कम गर्न र भावी पुस्ताका लागि कृषि स्रोतहरूको संरक्षण सुनिश्चित गर्न सक्छ।

माथिल्लो तहको दृष्टिकोणको सट्टा किसानहरूको अपेक्षा र आवश्यकताहरूमा आधारित अनुदान कार्यक्रमहरू डिजाइन गर्दा, प्रदान गरिएको समर्थन सान्दर्भिक र प्रभावकारी छ भनी सुनिश्चित गर्न सकिन्छ। किसानहरूलाई उनीहरूको अनुदान प्रस्तावहरू तयार गर्न अनुमति दिँदा थप अनुकूल र

प्रभावकारी सहायता हुन सकछ। यस दृष्टिकोणले किसानको संलग्नता र अनुदान कार्यक्रमहरूको स्वामित्वलाई बढावा दिन्छ, सफल परिणामहरूको सम्भावना बढाउँछ। शीत भण्डारण सुविधाहरू जस्ता पूर्वाधारहरूमा लगानीले किसानहरूलाई उनीहरूको उत्पादनलाई अझ प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्न मद्दत गरेर, फसलपछिको नोक्सान घटाउन र अझ राम्रो सुनिश्चित गर्न मद्दत गर्न सकछ। बजार पहुँचमा यो लगानीले कृषि क्षेत्रको समग्र दक्षता र नाफा बढाउन सकछ। सुधारिएको पूर्वाधारले थप लगानी पनि आकर्षित गर्न सकछ र ग्रामीण क्षेत्रमा फराकिलो आर्थिक विकासलाई समर्थन गर्न सकछ।

अनुदान वितरणमा दोहोरोपनको अस्तित्व, जहाँ केही किसानहरूले विभिन्न सरकारी एकाइहरूबाट धेरै अनुदानहरू प्राप्त गर्छन्, एक एकीकृत डाटाबेस प्रणालीको कार्यान्वयन आवश्यक छ। यस प्रणालीले सही ट्र्याकिङ र प्रमाणीकरण सुनिश्चित गर्न सकछ, नक्कल हटाउन र अनुदानको निष्पक्ष वितरण सुनिश्चित गर्न सकछ। एक एकीकृत डाटाबेसले पारदर्शिता र जवाफदेहितालाई बढावा दिन्छ, अनुदान प्रक्रियालाई अझ प्रभावकारी र न्यायोचित बनाउँछ। कृषि क्षेत्रमा दिगो विकासका लागि युवाहरूको सक्रिय सहभागिता आवश्यक छ। युवाहरूलाई कृषि पेशाहरू अवलम्बन गर्न आमन्त्रित र प्रोत्साहनले यस क्षेत्रमा नयाँ विचार, नवीनता र ऊर्जा ल्याउन सकछ, यसको दीर्घकालीन व्यवहार्यता र वृद्धि सुनिश्चित गर्दछ। यस क्षेत्रलाई अगाडि बढाउन सक्ने नयाँ प्रविधि र अभ्यासहरू अवलम्बन गर्न युवा सहभागिता आवश्यक छ।

प्रशिक्षण र साइटमा परामर्श मार्फत ज्ञान र सीपको प्रावधानलाई प्राथमिकता दिँदै किसानहरूलाई सशक्त बनाउन महत्त्वपूर्ण छ। सही सीप र ज्ञानले सुसज्जित, किसानहरूले राम्रो खेती अभ्यासहरू अपनाउन सकछन्, उत्पादकत्व सुधार गर्न सकछन्, र अनुदानमा कम निर्भर हुन सकछन्। निरन्तर शिक्षा र सहयोगले थप गतिशील र लचिलो कृषि समुदायलाई बढावा दिन सकछ। प्रभावकारी नीति

कार्यान्वयनका लागि किसानको रूपमा को योग्य हुन्छ भन्ने स्पष्ट रूपमा परिभाषित गर्नु आवश्यक छ। यो भिन्नताले सरकारी सहायताबाट वास्तविक किसानहरूले मात्र लाभान्वित हुने कुरा सुनिश्चित गर्दै अनुदान र समर्थन कार्यक्रमहरूलाई सही रूपमा लक्षित गर्न मद्दत गर्छ। स्पष्ट परिभाषाहरूले स्रोतहरूको दुरुपयोगलाई रोक्छ र यो सुनिश्चित गर्दछ कि समर्थन उनीहरूलाई पुग्छ जसलाई यसको सबैभन्दा बढी आवश्यकता छ। बाली स्वास्थ्य र उत्पादकत्व कायम राख्न किसानहरूले तुरुन्तै रासायनिक मल प्राप्त गर्ने सुनिश्चित गर्नु महत्त्वपूर्ण छ। मल वितरणमा ढिलाइले बाली उत्पादन र किसानको आयमा नकारात्मक असर पार्न सक्छ, जसले कुशल आपूर्ति श्रृंखला व्यवस्थापनको आवश्यकतालाई हाइलाइट गर्दछ। इष्टतम कृषि कार्यसम्पादनको लागि इनपुटको समयमै प्रावधान महत्त्वपूर्ण छ। अनुदानको विनियोजन प्रत्येक जिल्लाको कृषि उत्पादनसँग मिल्नुपर्छ। यो पङ्क्तिबद्धताले सुनिश्चित गर्दछ कि स्रोतहरू आवश्यकता र सम्भावित प्रभावको आधारमा वितरण गरिन्छ, जसले सरकारी कोषको अधिक न्यायोचित र प्रभावकारी प्रयोग गर्न नेतृत्व गर्दछ। क्षेत्रीय कृषि प्रोफाइलहरूमा टेलरिङ सभिसिडीहरूले तिनीहरूको प्रभावकारितालाई अधिकतम बनाउन र सन्तुलित क्षेत्र वृद्धिलाई समर्थन गर्न सक्छ। सम्बन्धित सरकारी एकाइहरूद्वारा पहुँचयोग्य एकीकृत डाटाबेस प्रणाली लागू गर्नाले अनुदान वितरण प्रक्रियालाई सुव्यवस्थित बनाउन सक्छ। यस प्रणालीले पारदर्शिता बढाउन सक्छ, दोहोरोपनलाई रोक्न सक्छ, र विभिन्न क्षेत्रहरू र कृषि समुदायहरूमा अनुदानहरू निष्पक्ष र प्रभावकारी रूपमा वितरण गरिएको सुनिश्चित गर्न सक्छ। एक एकीकृत प्रणालीले राम्रो समन्वय र स्रोत व्यवस्थापनलाई समर्थन गर्दछ, अन्ततः समग्र रूपमा कृषि क्षेत्रलाई फाइदा पुऱ्याउँछ।

सन्दर्भ सुची

- Ashra, S., & Chakravarty, M. (2007). Input subsidies to agriculture: Case of subsidies to fertilizer industry across countries. *Vision: The Journal of Business Perspective*, 11(3), 35–58. <https://doi.org/10.1177/097226290701100305>
- Bhatta, G. (2014). (rep.). *Agricultural credit and its impact on farm productivity: A case study of Kailali district*. Dhangadi: Nepal Rastra Bank. Retrieved March 9, 2024, from https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2019/12/Study_Reports
- Kampungu, G. K., & Feng, H. (2013). A Review of Different Types of Subsidies and How They Work in Theory. *Asian Agricultural Research*, 5(11), 1–4. <https://doi.org/10.22004/ag.econ.161932>
- Lal, P., Chandel, B. S., Tiwari, R. K., El-Sheikh, M. A., Mansoor, S., Kumar, A., Singh, G., Lal, M. K., & Kumar, R. (2023). Effects of agricultural subsidies on farm household decisions: A separable household model approach. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 7. <https://doi.org/10.3389/fsufs.2023.1295704>
- Liu, Y., Yang, Y., Zhang, C., Xiao, C., & Song, X. (2023). Does Nepal have the agriculture to feed its population with a sustainable diet? evidence from the perspective of human–land relationship. *Foods*, 12(5), 1076. <https://doi.org/10.3390/foods12051076>
- Minviel, J. J., & Latruffe, L. (2016). Effect of public subsidies on Farm Technical Efficiency: A meta-analysis of empirical results. *Applied Economics*, 49(2), 213–226. <https://doi.org/10.1080/00036846.2016.1194963>
- Schwartz, G., Hugounenq, R., & Clements, B. J. (1995). Government subsidies: Concepts, international trends, and reform options. *IMF Working Papers*, 95(91), 1. <https://doi.org/10.5089/9781451851489.001>
- Tang, C. S., Wang, Y., & Zhao, M. (2021). Input- vs. output-based farm subsidies in developing economies: Farmer Welfare and income inequality. *Agricultural Supply Chain Management Research*, 265–286. https://doi.org/10.1007/978-3-030-81423-6_15
- Team, T. I. (2024, February 28). *Subsidies: Definition, how they work, Pros and Cons*. Investopedia. <https://www.investopedia.com/terms/s/subsidy.asp>

अनुसूची १

प्रश्नावली

गण्डकी प्रदेशको कृषि उत्पादनमा सहयोग पुर्याउने गरि प्रदान गर्दै आईएको अनुदानको प्रभाव सम्बन्धि विषयमा अध्ययनको प्रयोजनार्थ तयार गरिएको

प्रश्नावली

नमस्कार! गण्डकी विश्वविद्यालय तथा कृषि विकास निर्देशनालय गण्डकी प्रदेशको सहकार्यमा गण्डकी प्रदेशमा नेपाल सरकार अन्तर्गतका विभिन्न निकायहरूले कृषकहरूलाई प्रदान गर्ने अनुदानको प्रभाव विश्लेषण गर्ने उद्देश्यका साथ यो अनुसन्धान/अध्ययन संचालन गरिएको छ।

तपाइले प्रदान गर्नुभएको व्यक्तिगत तथ्य तथा बिषयगत सुचनाहरू गोप्य राखिनुका साथै समग्रतामा मात्र सम्बन्धित निकायमा प्रस्तुत गरिनेछ।

यस प्रश्नावलीका प्रश्नहरूको उत्तर दिई अध्ययन अनुसन्धान कार्यमा सहयोग गरिदिनुहुन हार्दिक अनुरोध गर्दछौं तपाइको अमूल्य समयको लागि धन्यवाद व्यक्त गर्दछौं।

यस प्रश्नावली ३ खण्डमा विभाजित छ पहिलो खण्डमा कृषकको व्यक्तिगत विवरण सम्बन्धि प्रश्नहरू रहेका छन् भने दोस्रो तथा तेश्रो खण्डमा क्रमशः 'कृषि उत्पादन र अनुदानको सम्बन्ध' तथा 'कृषि अनुदान र कृषि आमदानीको सम्बन्ध' संग सम्बन्धि प्रश्नहरू रहेका छन्।

कृपया प्रश्नावली मा रहेका प्रश्नहरूको विकल्प हरु मध्ये तपाइलाई सहि लागेको विकल्प को दहीले कोठामा ठिक(✓) चिन्ह लगाउनु होला।

पहिलो खण्ड

उत्तरदाताको विवरण

के तपाइले नेपाल सरकारको कुनै निकायबाट यो वर्ष या विगतका वर्षहरूमा कुनै किसिमको अनुदान प्राप्त गर्नु प्राप्त गर्नु भएको छ ?

छ

छैन

प्राप्त गर्नुभएको छ भनेमात्र यो प्रश्नावली भर्नुहोला

नाम: _____ (ऐच्छिक)

ठेगाना: _____

१) कृषि फर्म दर्ता गर्नु भएमा संस्थाको नाम: _____

२) कृषि फर्म नभएमा खेति सम्बन्धि मुख्य बालि विवरण:

तरकारी, फलफुल.....

३) सुचिकृत हुनु भाको छ कि छैन -----

४) बार्षिक अनुमानित आम्दानि

५) उमेर समूह (वर्षमा)

- २० वर्ष वा सो भन्दा कम
- २१ देखि ३० सम्म
- ३१ देखि ४० सम्म
- ४१ देखि ५० सम्म
- ५१ देखि ६० सम्म
- ६१ देखि ७० सम्म
- ७० भन्दा माथि

६) लिङ्ग

- पुरुष
- महिला
- अन्य

७) शैक्षिक योग्यता

- निरक्षर हालसम्म औपचारिक शिक्षा प्राप्त गरेको छैन
- साधारण लेखपढ
- माध्यमिक तह
- विश्वविद्यालय तह (उच्च शिक्षा)
- कृषिसंग सम्बन्धि प्राविधिक शिक्षा

- यदि कृषिसंग सम्बन्धि प्राविधिक शिक्षा भएमा विवरण उल्लेख गर्नुहोस
-

८) पेशा

- कृषि मात्र
- कृषि तथा अन्य पेशामा पनि आबद्ध छु
- अन्य पेशा भएमा उल्लेख गर्नुहोस् _____

९) तपाइले कस्तो प्रकृतिको अनुदान प्राप्त गर्नु भएको छ ?

- नगद अनुदान
- वस्तु अनुदान
- दुवै

१०) प्राप्त गर्नुभएको अनुदान को विवरण(कति पटक र कति मात्रा मा प्राप्त गर्नुभयो) उल्लेख गर्नुहोस।

अनुदानको प्रकृति	विवरण
नगद अनुदान	
○ ब्याज	
○ बिमा	
○ उत्पादनमा आधारित	
बस्तु अनुदान	
○ मेसिन र उपकरणहरू	
○ कीटनाशकहरू	
○ मल	
○ बीउ-विजन	
○ अन्य	

११) अनुदान प्रदान गर्ने निकाय

- संघीय निकाय
- प्रादेशिक निकाय
- स्थानीय निकाय
- अन्य संघ सस्था (उल्लेख गर्नुहोस्)
- _____

१२) के तपाइले अनुदान प्राप्त गर्दा कुनै किसिमको बाधा भोग्नु पर्यो?

- सहज रूपमा प्राप्त भयो
- असहज भयो
- असहज भएमा कारण खुलाउनुहोस् _____

दोश्रो खण्ड

अनुदान र उत्पादन को सम्बन्ध

१३) के तपाइले प्राप्त गर्नुभएको अनुदानले कृषि उत्पादनमा वृद्धि गर्न सहयोग गरेको छ ?

- छ
- छैन

१४) तपाइको बिचारमा तल उल्लेखित कुन किसिमको अनुदानले कृषि उत्पादनमा वृद्धि गर्न बढी सहयोग गर्छ ?

- नगद अनुदान
- वस्तु अनुदान

१५) के अनुदानले तपाइलाई आफ्नो बाली विविधिकरण गर्न प्रोत्साहित गरेको छ ?

- छ
- छैन
- छैन भने कारण खुलाउनुहोस् _____

१६) कृषि अनुदान मार्फत उत्पादन वृद्धि गर्न तलका मध्ये कुन कार्यमा बढी जोड दिदा उपयुक्त होला ?

- उत्पादनमा आधारित अनुदान प्रणाली लागु गर्ने
- नगदमा भन्दा बस्तु अनुदानमा जोड दिने
- सबै किसिमका अनुदान खारेजगरि सहूलियत ऋण दिने
- अनुदान प्राप्त कृषि फर्मबाट उत्पादित बस्तुहरुको न्यूनतम बजारमूल्य तथा बजार सुनिश्चित गरिदिने
- अनुदान प्राप्त कृषकहरुलाई कृषि ज्ञान तथा शीप अभिवृद्धि गर्न तालिम आयोजना गर्ने
- अन्य सुझाव भएमा उल्लेख गर्नुहोस _____

१७) कुन निकायबाट प्रश्न नं १५ मा उल्लेखित कार्यहरु प्रवाह गर्दा उपयुक्त हुन्छ?

कार्यहरु	संघ	प्रदेश	स्थानीय
उत्पादनमा आधारित अनुदान प्रणाली लागु गर्ने			
नगदमा भन्दा बस्तु अनुदानमा जोड दिने			
सबै अनुदान खारेज गरि सहूलियत ऋण अनुदान			
अनुदान प्राप्त कृषि फर्मबाट उत्पादित बस्तुहरुको न्यूनतम बजारमूल्य तथा बजार सुनिश्चित गरिदिने			
अनुदान प्राप्त कृषकहरुलाई कृषि ज्ञान तथा शीप अभिवृद्धि गर्न तालिम आयोजना गर्ने			
अन्य सुझाव भएमा उल्लेख गर्नुहोस			

१८) तपाइले कति क्षेत्रफल जमिन कृषिकार्यका लागि प्रयोग गर्नुभएको छ?

- १ रोपनी भन्दा कम
- १ देखि ३ रोपनी
- ४ देखि ६ रोपनी
- ७ देखि ९ रोपनी
- १० देखि १२ रोपनी
- १२ रोपनी भन्दा बढी

१९) कृषि कार्यका लागि प्रयोग गर्नुभएको जमिनको स्वामित्व कसको हो ?

- आफ्नो हो
- भाडामा हो
- अन्य
- भाडामा भए भाडा बार्षिक भाडा रकम र समयावधि उल्लेख गर्नुहोस् _____
- अन्य भएमा सोको बिबरण खुलाउनुहोस् _____

तेश्रो खण्ड

अनुदान र आम्दानीको सम्बन्ध

२०) के अनुदानले उत्पादन लागत घटाउन र नाफा बढाउन सहयोग गरेको छ?

- छ
- छैन

२१) कृषि उत्पादन बाट हुने आम्दानी को विवरण उल्लेख गर्नुहोस।

उत्पादनको सहक्षेत्र	मुख्य बालीहरु	बार्षिक उत्पादन	उत्पादन लगानी	आम्दानी प्रतिबर्ष(रु)	बजारको बिबरण	कैफियत
तरकारी						
फलफुल						
अन्नबाली						
मसला बालि						
च्याउ						
माहुरी						
कफी						
अन्य						

२२) प्रश्न नं १९ मा उल्लेखित *केहि कृषिबलि छनोट गरि उक्त बाली उत्पादन तथा वितरण गर्दा गर्नुपर्ने प्रत्येक कार्यहरुमा लैंगिक रूपमा महिला, पुरुष, दुबै, केटाकेटी, सम्पूर्ण मध्ये कसले सम्पादन गर्नुहुन्छ उल्लेख गर्नुहोला ?

**उदाहरणको लागि खाली कोठामा महिला=१, पुरुष= २, दुबै= ३, केटाकेटी= ४, सम्पूर्ण= ५ उल्लेख गर्नुहोस, जस्तै काउलीको लागि जग्गा तयारी गर्ने कार्य महिलाले गर्ने भएमा १ लेख्नुहोला।

बाली उत्पादन तथा वितरण गर्दा गर्नुपर्ने कार्यहरु	*तरकारी	*फलफुल	*अन्नबाली	-----	-----	-----
जग्गा तयारी	**					
मलखात प्रयोग						
बिऊ बेर्ना रोप्ने						
सिंचाई गर्ने						
गोडमेल गर्ने						
फसल काट्ने						
बजारमा बिक्रि वा वितरण गर्ने						

२३) कृषि बस्तुहरु को बिक्रिबाट प्राप्त बार्षिक आम्दानीको अन्दाजी कति प्रतिशत खर्च हुन्छ?

- १-१० प्रतिशत
- ११ - २०
- २१ - ३०
- ३१ - ४०
- ४१ - ५०
- ५० - ६०
- ६० - ७०

• ७० प्रतिशत भन्दा माथि

तपाइको अमूल्य समय तथा सहयोगको लागि धन्यवाद !

अनुसूची २

विभिन्न जिल्लाहरूमा आयोजित FGD सत्र को तस्वीरहरू।

